

Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről*

A mai, „hivatalos” Magyarországon, az európai reakció egyik fellegvárában, az ideológiai államapparátusok protagonistái ott ütik a baldali progressziót és a szocialista gondolatot, ahol érik. Menekült- és idegenellenesség, a szegénység kriminalizálása, elitizmus és úri gőg, agresszív és primitív nacionalizmus a főhatalom beszédmódja. Így különösen indokolt, hogy fejtegetéseink érvényességét behatároljuk, hiszen a szocializmus problematikája tágabb és szűkebb, továbbá gondolatilag is többféle horizonton vethető fel. Ha Lukács Györgynek a szocialista forradalom aktualitási szintjeivel kapcsolatos megközelítését az „itt és most”-ra alkalmazzuk, meg kell állapítsuk, hogy napjainkban – különösen az európai régióban – az efféle kísérleteknek nincs *sem napi, sem stratégiai aktualitásuk*. Van azonban *világtörténelmi érvényességük*, mert sem a történelemnek, sem a kapitalizmus történetének *nincs vége*. Ami pedig a megközelítések indokolt sokféleségét illeti: a világtörténelmi elemzés szintjének mindenekelőtt *filozófiainak* kell lennie, hiszen a filozófiának – eltérően bármely szaktudománytól – nem a részrendszereket és nem az egész világot a maga *extenzitásában*, hanem a *világegészt* mint olyat, azaz *saját korát és annak perspektíváit* kell gondolatilag birtokba vennie. Ez a filozófiának a szaktudományokétól eltérő kutatási tárgya, s igen kiváló elmék művelik napjainkban is – joggal gondolhatunk mindenekelőtt Mészáros István messze ható *filozófiai szintű* elemzéseire. Nyilvánvaló, ha az államszocializmus felől nézzük a szocializmus kérdéseit, akkor

* Jelen tézisek vitaindítóként szolgáltak a *Politikatörténeti Intézet* kerekasztal-vitáján, amelyre a „Reformálható volt-e a szocializmus?” c. konferencián került sor 2015. június 29-én. A polgári társadalomtudományban uralkodó lefitymáló, lekezelő értékelésekkel szemben, én a hetven, illetve negyven esztendőös államszocialista kísérleteket eredetieknek és típusváltozataikban is jelentőseknek értékel(t)em; lásd két tanulmányomat az *Államszocializmus* c. kötetben (Krausz Tamás és Szigeti Péter szerk., L'Harmattan Kiadó – Eszmelet Alapítvány, 2007, 13–52. és 256–273.).

különös empirikus és történeti realitásokat vizsgálunk, s következőképpen más absztrakciós szinten járunk. Ezzel pedig el is ejthetjük azokat a *normatív megközelítéseket*, amelyek „egytényezősek”, és így vagy az öngazgatás elvére redukálják kritikájuk gondolati alapját, vagy valaminő a „Nagy Megtagadás” minden normát és rendezőelvet tagadó nézőpontját abszolutizálják, túltéve ezzel magukat a negyven és hetven esztendőös államszocialista kísérletek valóságos leírásán és tapasztalataik feldolgozásán. Én az *adott kor adott feltételei* közötti kísérletekről fogok szót ejteni, nem pedig az adott kor adott feltételei közepette *nem megvalósítható* – ezért és ennyiben utópikus – gondolkodásról. Többé nem lehet a XIX. század szintjén felvetni bármilyen szocializmust illető kérdéseket. Az államszocialista kísérletek egyik fontos tanulsága éppen az, hogy a gazdálkodási forma hozzávetőleges meghatározása nélkül ma már csak fantáziálni lehet a jövő társadalmáról – miként persze recepteket sem szükséges gyártani egy elképzelt jövő lacikonyhája számára.

1. Nem véletlen, hanem szükségszerűséget felmutató tapasztalat, hogy a szovjet hadikommunizmus fázisát a NEP, a kínai „nagy proletár kulturális forradalmat” pedig a Teng Hsziao-ping-féle reformok váltották fel. A munka közvetlen társadalmiságára való áttérés ugyanis nem pusztán szervezés és politikai nevelés kérdése, hanem feltételezi a termelőerők magas szintű fejlettségét, továbbá a műveltség és a kultúra, a szubjektív emberi tartalmak gazdagságának kifejlett szintjét, minthogy a legfőbb termelő erő – az ember. Ha a viszonylagos elmaradottság leküzdése van napirenden, akkor minden szocialisztikus szándékú kísérlet halmozódó feladatokkal néz szembe. Az eddigiek pedig ilyenek voltak. Ilyenkor az átmenet semmi esetre sem lehet rövid, vagyis a szükségleteket kielégítő termelést nem lehet valamilyen össztársadalmi szintű „könyveléssel” megszervezni. *A politikai átmenet csak történelmileg hosszú időszakban valósulhat meg, a „visszamenet” potenciális veszélyével.* A régi és az új harcában még a szocialista fokot, a „szelídített árutermelést”, *az elosztáson keresztüli szocializálás nivelláló társadalmi igazságosságát és a köztulajdon dominanciájának kiépítését sem tekinthetjük felső foknak:* a munka gazdasági felszabadítása, a részmunka–összmunka ellentétének meghaladása és az elidegenedett viszonyok, köztük az elidegenedett közhatalom visszavétele nem lehet még sem az átmenet, sem az *alsó fok* feladata.

2. A politikai átmenet szakaszában, a hatalom antikapitalista jellege mellett, semlegesíteni kell a régi, polgári társadalmi rend erőinek ellenállását, s meg kell akadályozni a közvetlen osztályérdekeik szerinti visszarendeződési törekvéseket, továbbá ennek ki kell egészülnie a termelőeszközök jelentős hányadának államosításával. Ezzel kezdődik a kapitalizmus meghaladása, amelyben az alapvető allokációs döntések többségét a tőkés vállalkozói-magántulajdonosi osztály tartja kézben.

Mind a magán-, mind az államkapitalizmust ugyanis *a profitmaximalizálás törvénye* mozgatja. Ez az *államkapitalizmus* lényege, amit nem szabad összekeverni a fogalom jelentésének attól a lenini változatától, ahol az új hatalom a biztos bevétel fejében koncesszióba ad bizonyos üzemeket vagy területeket tőkés vállalkozóknak. Az átmeneti korszak államszocialista felhalmozása is bővített újratermelés, amely azonban kiegészül a népesség alapvető szükségleteinek kielégítése érdekében álló allokációs döntések meghozatalával – s ezért nem (vagy nem elsősorban) piaci módon, hanem *politikailag integrált társadalom*. A történelmi tapasztalat ugyanis az, hogy a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb mértékű, mint a magántulajdonon nyugvó piaci integrációjáé, s ha ennek mértékét is figyelembe vesszük, akkor ez már „(magán)tőkén túli” elemnek minősül. (Innen, a tulajdonviszonyokból válik érthetővé az oligarchikus gazdagság és a jelenlegi négymillió szegénység együttes jelenléte a privatizáción átesett országunkban, ahol az oktatás és a kultúra piacosításával eltűnt a növekvő társadalmi mobilitás nemzedékekre pozitívan ható emeltyűje, s ahol a népesség többségével silány tömegkultúrát fogyasztanak, miközben szó sincs az élenjáró nemzetek beigért utoléréséről.) A politikailag integrált társadalom azonban nem az árugazdaság kikapcsolását jelenti – amely civilizációs értéként, mint a természetes gazdálkodás ellentéte, *egyetemes* kategória –, hanem azt, hogy a *felhalmozás és a fogyasztás*, illetve a köz- és a *magánfogyasztás arányairól és prioritásairól* politikai mechanizmusokon keresztül döntenek (ahogyan e rendszereket a konzervatív francia szociológus, Raymond Aron, illetve a lengyel gazdaságszociológiai iskola képviselői, Jerzy Wiatr, Winicjusz Narojek és társaik is jellemezték). A modern kapitalizmust nem az árutermelés, hanem a magántulajdonosi viszonyok dominanciája és a hatalmi viszonyok specifikálják: ezek tőkés árutermelő gazdaságok, a világgazdaság egyenlőtlen és hierarchizáló viszonyaival és az ezzel adekvát politikai berendezkedések változataival. A szocializmus politikai intézményeinek pedig *a többlet feletti társadalmi rendelkezést kell biztosítania makro- és mikrogazdasági szinten, a humanista szükségletek termelése és kielégítése jegyében*.

Az ilyen módon integrált társadalom előfeltétele valamiféle, a személyi tulajdonon túl a kis és közepes tőkéjű magántulajdont is integráló vegyes gazdaság, a köztulajdon dominanciája mellett lehetővé váló tudatos társadalomirányítással, az érték törvényt figyelembe vevő makrogazdasági tervezéssel. A magántulajdonosi tőkefelhalmozás alárendelt szektor kell, hogy maradjon, aminek a húszas évek orosz-szovjet viszonyok alatti felfogásával szemben (lásd J. Preobradzenszkij: a két törvény harca) nem kell napról-napra újraszűlnie a kapitalizmust. Ám csakis akkor nem, ha a társadalom többségét – nem a XIX. századi proletariátust, hanem a mindenkori munka társadalmát – politikai többség szervező néphatalom megfelelően él a gazdaság szabályozásnak

azokkal az új eszközeivel, amelyeket a szabályozott kapitalizmusban is alkalmaznak (noha eltérő prioritások jegyében).

Egy ilyen vegyes tulajdonon alapuló, ám a köztulajdon túlsúlyát biztosító gazdálkodás fejlesztésének döntő eleme az, hogy a közszektorban az egymástól elkülönült gazdálkodó egységek árgazdasági kapcsolatban álljanak: *az áruviszony mint értékviszony érvényesüljön, értékesülés céljából és nyereségért termeljenek, de az áruviszony mint magánelsajátítás nélkül, mert az előállított többlet felett társadalmilag rendelkeznek.* Ebben a szektorban a felhalmozás szocializálása fokozatosan építendő ki! A többlet feletti rendelkezés makro- és mikroszintű szocializálása fejlesztheti tovább a nacionalizált termelési eszközöket (üzemeket) szocialistává, a régi gazdálkodási elemekkel szemben újat hordozó társadalmisítással.

A tapasztalatok példájával szólva: nálunk a szövetkezeti mozgalomban a dolgozók sokkal inkább magukénak érez(het)ték közös vagyonukat, tulajdonukat, és lehetségessé vált az is, hogy némileg áttekintést és beleszólást kapjanak a gazdálkodás menetébe és a belső erőforrású fejlesztésekbe. Mert itt az agrárkérdés és a falu élete a *szövetkezeti tulajdon* formájában – s a vele szimbiózisban lévő háztájival, óvodával, egészségügyi ellátással, kultúrházzal – elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Ez volt a szocializálás helyes iránya, és ez maradt el vagy valósult meg csupán nagyon korlátozottan (üzemi háromszög és négyszög) az állami gazdaságokban és az állami vállalatoknál. Ezért a munkás nem érezte sajátjának sem a munkáját, sem munkájának termékét, sem pedig azokat a viszonyokat, amelyek között erőfeszítését kifejtette. És emiatt érdekei ellen cselekedve sem védte meg az állami tulajdont, amikor az támadhatóvá vált. Persze, mindezt a hatalmas problémátömeget nem oldhatja meg a csak saját pénztárcájukig látó munkások/dolgozók idealizálása; ezen kizárólag az öngazgatásra nevelés és nevelődés tapasztalata segíthet. Az üzemen belüli demokratizálódás és annak új, testületi vezetésű kultúrája nélkül szükségképpen marad a „menedzserizmus” és a nem alulról kitermelt, hanem felülről odaküldött, egyszemélyi felelős vezetés. E tendenciák fokozatos megvalósulása hiányában az állami tulajdon elidegenedetté s így privatizálhatóvá válik, az abban érdekelték a köztulajdont lejárattják, amely azután már csáki szalmájává válik.

Visszatekintve, az *új gazdasági mechanizmus* bevezetése helyes volt, mert dinamizálta a gazdálkodást, miközben ha a lakosság szociális viszonyait nézzük, az elosztás kispolgári demokratikus, nivelláló tendenciája is adekvát volt. Nagypolgári nézőpontból persze, amely a magántulajdont uralkodó gazdasági hatalommá kívánta tenni, mindez ócska „gulyáskommunizmust” jelentett. Az. ún. reformértelmiség és a késő kádári technokrácia prioritásai szempontjából alapvetőnek – egyfajta idealizált nyugatosodás reményében – a liberalizáció és a privatizáció minősült, nem pedig a népesség egzisztenciális biztonsága.

Így elmaradt a *felhalmozás feletti társadalmi rendelkezés öngazgatói demokratizmusának kikísérletezése*, ami az állampolgárokat hosszú távon össztársadalmi (ti. a „nagykollektíva” tagjaként) és helyi, üzemi szinten is a rendszer mellett stabilizálhatta volna.

3. A termelő, szolgáltató és közvetítő tevékenységeket folytató egységeken belüli testületi, koordinációs és vezetési kapcsolatok demokratizálásánál még nehezebb feladat a *makrogazdasági szintű allokációs döntések szocializálása*: ez már bizonyosan csak az *alsó fok* feladata lehet. Nyilvánvalóan nem arra van szükség, hogy a nép évről-évre közvetlenül ítéletet mondjon a költségvetésről és államháztartásról. Azonban meghatározó, hosszabb távú és választakat jelentő prioritásoknál ez nagyon is kívánatos. Ahogyan ez egyes svájci kantonokban ma is előfordul, növelve a részvétellel az azonosulást, a felelősségvállalást és a nagyobb makrogazdasági teljesítőképességet. A közösségi döntéshozatal nemcsak a népesség aktivitási, hanem elégedettségi szintjét is növeli.

4. Az államszocialista kísérletek *politikailag négyféle szakaszt, társadalmi-gazdasági berendezkedésük jellegében pedig háromféle tipikus kísérletet* produkáltak történeti létezésük során (lásd Szigeti 2007, 14–20.). Ha az utóbbiak közül eltekintünk a közvetlen irányításos, tervlebontásos, tömeges represszióval és az életviszonyok erőszakos túlszabályozásával működő sztálinizmustól (1929–1953), illetve a tervlebontás „kibernetikus szocializmusként” jellemzett típusvariánsától, a *harmadik változatot nevezhetjük a legtermékenyebbeknek*, tehát az 1963–1988 közötti magyar viszonyokat, a jugoszláv öngazgatót, a mai Kínai NK-t, valamint a Brezsnyev-doktrína jegyében felszámolt csehszlovákiai útkereséseket az 1960-as években. Azon már nincs semmi csodálkozni való, hogy a szovjet típusú szocializmus csődje nyomán a kisebb országokban ezek az eltérő s egymáshoz külpolitikai okokból kapcsolódni nem tudó kísérletek megdönthetőkké váltak, és meg is döntötték őket. Ebből a tanulság az, hogy újabb, hasonló kísérletek kipróbálására aligha kerülhet sor elszigetelten, nemzetállami keretekben, a „leggyengébb láncszem” felhajtó ereje alapján (kivéve, ha kontinensméretű, geopolitikailag sebezhetetlen országról lenne szó). Továbbá a regionális és a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségek (szupranacionális gazdasági és pénzügyi integráció, valutaunió stb.) kihasználása nélkül saját alapot teremtő, tartós szocialista orientációt biztosító fejlődést produkálni igencsak nehéznek tűnik.